

Ἡ χρονικὴ διάσταση τῆς διάκρισης: Ἱστορία καὶ Μνήμη*

π. John H. Erickson

Ἱστορία καὶ μνήμη: Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τελευταίου μισοῦ αἰῶνα ἀνθρωπολόγοι καὶ ψυχολόγοι, θεωρητικοὶ κοινωνιολόγοι καὶ φιλόσοφοι, ἔχουν διατυπώσει σχόλια γιὰ τὴ σχέση αὐτῶν τῶν δύο ὄρων. Μία πληθώρα βιβλίων, ἄρθρων καὶ ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν περιλαμβάνουν τὸν ἓνα ἢ καὶ τοὺς δύο ὄρους στοὺς τίτλους τους. Ὅταν ἀναφέρονται σ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους, οἱ μελετητὲς συχνὰ ἐφιστοῦν τὴν προσοχὴ σὲ ἓνα ἐπιπλέον στοιχεῖο: τὴ λήθη. Τὸ *magnum opus* τοῦ Paul Ricoeur *Μνήμη, Ἱστορία καὶ Λήθη*, μᾶς ἔρχεται στὴ σκέψη. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ ἀναφέρουμε πολλὰ ἀκόμη ἔργα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα¹. Ἔχουμε ἠθικὸ

* Ἡ μελέτη τοῦ Ὁμότιμου Καθηγητοῦ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἁγίου Βλαδιμήρου τῆς Νέας Ὠόρκης π. Ἰωάννου Ἐρικσον παρουσιάστηκε σὲ πρωτότυπη μορφή στὰ ἀγγλικά στὸ ἐτήσιο συνέδριο Ὁρθόδοξης Πνευματικότητος, ποὺ ὀργανώνει σὲ συνεργασία καὶ μὲ τὶς εὐλογίες τῶν Ὁρθόδοξων Αὐτοκέφαλων Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ φιλοξενεῖ, ἡ μοναστικὴ ἀδελφότητα τοῦ Bose, ποὺ τὸ 2018 (5-8 Σεπτεμβρίου) εἶχε ὡς θέμα: «Διάκρισις καὶ χριστιανικὸς βίος». Σὲ ἰταλικὴ μετάφραση θὰ δημοσιευθεῖ στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου. Τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικά γιὰ τὸ περιοδικὸ *Θεολογία* ἐπιμελήθηκε ὁ Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Α.Π.Θ., καὶ σήμερα Διευθυντὴς τοῦ ἀγγλόφωνου διορθοδόξου μεταπτυχιακοῦ προγράμματος «Orthodox Ecumenical Theology» τοῦ Διεθνoῦς Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου, κ. Πέτρος Βασιλειάδης μὲ τὴ βοήθεια συνεργατῶν του καὶ φυσικὰ τὴν εὐγενικὴ προσφορὰ τοῦ συγγραφέα.

1. *Memoire, l' histoire, l' oubli*, Seuil, Paris 2000, καὶ ἀγγλ. μετ. τῶν Kathleen Blamey καὶ David Pellauer, University of Chicago Press, Chicago & London 2004. Νεώτερα ἐκλαϊκευτικὰ βιβλία περὶ λησμοσύνης εἶναι τῶν David Rieff, *Praise of Forgetting: Historical Memory and Its Ironies*, Yale University Press, New Haven and London 2016, καὶ Francis O'Gorman, *Forgetting: Making the Modern Culture of Amnesia*, Bloomsbury, New York and London 2017. Γιὰ μία προσωπικὴ θεολογικὴ ἀποτίμησιν μνήμης, λησμοσύνης καὶ συγχώρεσης στὴν πρώην Γιουγκοσλαβία βλ. Miroslav Volf, *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, Eerdmans, Grand Rapids MI and Cambridge UK 2006.

καθήκον να θυμόμαστε, όπως λέμε συχνά, ιδιαίτερα τὰ θύματα τῶν φρικαλεοτήτων, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ὀλοκαυτώματος. Μποροῦμε ὅμως ἐπίσης νὰ ἔχουμε καθήκον νὰ ξεχνοῦμε – καὶ ὄχι ἀπλῶς γιὰ χρηστικὸς λόγους, ὄχι δηλαδὴ ἀπλῶς νὰ προσφέρουμε κάποιον ἀνακουφιστικὸ κενὸ μετὰ ἀπὸ κάποιον κοινωνικὸ τραῦμα². Μποροῦμε νὰ θυμόμαστε πάρα πολὺ καὶ γιὰ πολὺ καιρὸ. Ὅπως λέει ἓνα ἱρλανδικὸ ρητό, «πολὺ ἀφότου ἢ διαμάχη σταματῆσει νὰ ἔχει νόημα, ἢ μνήμη τῆς μνησικαχίας παραμένει»³.

Ἡ οἰκοδόμησις τῆς ἱστορίας εἶναι ἀναπόφευκτα μία ἐπιλεκτικὴ διαδικασία ποὺ περιλαμβάνει στοιχεῖα ποὺ σχετίζονται καὶ μὲ τὴ μνήμη καὶ μὲ τὴ λήθη. Δὲν συνίσταται ἀπλῶς στὴν καταγραφή «γεγονότων». Ἡ παράθεσις τῶν γεγονότων πρέπει βεβαίως νὰ ὀργανώνεται μὲ κάποιον τρόπο. Οἱ σχέσεις μεταξὺ τους πρέπει νὰ σχεδιάζονται. Ὅρισμένα γεγονότα (ἢ «ἐναλλακτικὰ γεγονότα») ἴσως χρειάζεται νὰ ὀργανώνονται ἢ ἀκόμη καὶ νὰ παροπλίζονται. Ἄλλα μπορεῖ νὰ ξεχαστοῦν, νὰ ὑποβιβαστοῦν σὲ ὑποσημείωση ἢ ἀπλῶς νὰ ἀφαιρεθοῦν. Παρόμοιες θεωρήσεις ἰσχύουν γὰρ τὴ μνήμη. Ἐνῶ κάποιες μνήμες μπορεῖ νὰ εἶναι ξεχωριστὲς ὡς ἀντιπροσωπευτικὲς τῆς συλλογικῆς μνήμης, ἄλλες μπορεῖ νὰ κατασταλοῦν σὲ μνημεῖα καὶ σὲ ὑπομνήσεις, σὲ ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις καὶ σὲ ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις μνήμης, ποιόν ἢ τί θυμόμαστε; Ποιόν ἢ τί λησμονοῦμε, εἴτε ἀπὸ ἀμέλεια ἢ εἴτε ἀπὸ τὸν σχεδιασμὸ τῆς ἴδιας τῆς ἐκδήλωσης; Ποιὰ ἀπομεινάρια τοῦ παρελθόντος διατηροῦνται μὲ ἐπιμέλεια; Ποιὰ καταστρέφονται ὀλοσχερῶς;

Πρὶν ἐξετάσουμε τέτοια ἐρωτήματα, ἴσως εἶναι χρήσιμο νὰ ἐξετάσουμε τὴ λειτουργία τῆς μνήμης καὶ τῆς ἱστορίας στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία ἀπὸ τὴν ὀπτική τῆς πολιτιστικῆς ἀνθρωπολογίας, τοῦλάχιστον γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴ φαινομενολογικὴ προσέγγιση τοῦ Ricoeur καὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων. Ὁ Ricoeur ἤθελε νὰ μᾶς ὑπενθυμίσει ὅτι ἡ μνήμη εἶναι ἢ γενέτειρα τῆς ἱστορίας, ἢ μήτρα τῆς ἱστορίας, καὶ θρήνησε τὴν ἀπομείωση τῆς μνήμης σὲ ἓνα ἀπλὸ στοιχεῖο τῆς ἱστορίας, ἓνα ἀπὸ

2. Βλ. τὴ δικονομικὴ μελέτη τοῦ Ziya Meral, “A Duty to Remember? Politics and Morality of Remembering Past Atrocities,” στὸ *International Political Anthropology* 5.1 (2012), 29-50.

3. Rieff, *Praise of Forgetting*, σελ. 144.

τὰ ἀντικείμενα μελέτης⁴. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ἡ μνήμη ἦταν πράγματι ἡ μητέρα τῆς Κλειοῦς, τῆς μούσας τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ ἡ μνήμη ἦταν ἐπίσης ἡ μητέρα τῆς Τερψιχόρης, τῆς Μελπομένης, τῆς Θάλειας, τῆς Καλλιόπης καὶ τῶν ἄλλων μουσῶν – οἱ ὁποῖες συνδέονταν μεταξύ τους μὲ τὸν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο μὲ τὴν παράσταση καὶ τὶς τέχνες τοῦ θεάματος⁵.

Ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ ἐπικαλέστηκαν τὶς μούσες, ὁ ἱστορικὸς ἀναμενόταν νὰ εἶναι ἕνας βιρτουόζος ἐρμηνευτής, ἕνας δάσκαλος ποὺ ἀναφερόταν σὲ πράξεις τοῦ παρελθόντος. Ὅμοίως, ὁ βασιλιάς, ὁ ἀρχηγός, ὁ ἡγεμόνας, ὁ σεβαστὸς γέροντας, ὁ ὁποῖος κέρδισε καὶ διατήρησε τὴν ἐξουσία μεταξύ τῶν συμπατριωτῶν του, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἀνδρεία στὴ μάχη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς δίκαιες ὁμιλίες του ποὺ στηρίζονταν στὴ μνήμη.

Στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο, καὶ πιστεύω καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν προ-νεωτερικῶν κοινωνιῶν, ἡ μνήμη καὶ ἡ ἱστορία ἦταν ἀδιαχώριστες. Ἐξυπηρετοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἴδια λειτουργία, καὶ αὐτὸ γινόταν γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ κοινωνικὴ συνοχή. Καὶ οἱ δύο ἦταν ταυτόχρονα περιγραφικὲς καὶ παρουσίαζαν ἐξ ἀρχῆς τὸ πῶς τὰ πράγματα πρέπει νὰ εἶναι. Καὶ οἱ δύο προσέφεραν ἕνα πρότυπο ζωῆς. Τέτοιες κοινωνίες συχνὰ ἀναφέρονται ὡς παραδοσιακές, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράδοση ἦταν θέμα συζήτησης. Ἦταν ζῶσα καὶ ξαναζωντανεύε. Οἱ ρυθμοὶ καὶ οἱ τελετουργίες παρῆχαν ἕνα μέτρο ἀσφάλειας ἔναντι τῆς ἀπειλῆς ἀνεπιθύμητων ἀλλαγῶν.

Σήμερα κανεὶς δὲν ζεῖ σὲ μία κοινωνία αὐτοῦ τοῦ εἴδους, εἴτε στὰ οικονομικὰ προηγμένα ἔθνη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, εἴτε στὰ παραδοσιακὰ Ὀρθόδοξα ἐδάφη τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μεσογείου, ἢ καὶ στὴν ταχέως ἀναπτυσσομένη Ἀσία, τὴ Νότια Ἀμερικὴ καὶ τὴν Ἀφρική. Ὁ σύγχρονος κόσμος, ὅπως ἀναπτύχθηκε τὸν 19ο καὶ τὸν 20ο αἰῶνα, καὶ ὁ μεταμοντέρνος κόσμος στὸν ὁποῖο ζοῦμε σήμερα, εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τὸν προ-νεωτερικὸ κόσμο κατὰ πολλοὺς τρόπους. Σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς ἡ ἀλλαγὴ ἔχει γίνεи ἀποδεκτὴ καὶ ὄχι ἡ στασιμότητα.

4. *Memory, History, Forgetting*, σσ. 95-96, 147, 95-96, 498.

5. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Οὐρανία, τὴ μούσα τῆς ἀστρονομίας: Τὸ πρῶτο ἐλληνικὸ βιβλίον σὲ δακτυλικὸ ἐξάμετρο γιὰ τὸ θέμα ἀνήκει στὸν Θαλῆ τὸν Μιλήσιο.

Ἄπλᾶ λάβετε ὑπ' ὄψιν σας τὴ φύση καὶ τὴν ταχύτητα αὐτῆς τῆς μετάβασης⁶. Ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ δύναμη τῶν ποδιῶν, τὴν ἵπποδύναμη καὶ τὴν πλεύση ἔδωσαν τὴ θέση τους στὴ σιδηροτροχιά καὶ στὸν ἀτμό, στὸν κινητῆρα ἐσωτερικῆς καύσης καὶ στὸ ἀεριοθούμενο ἀεροπλάνο, μειώνοντας δραματικὰ τὸν χρόνο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὸ ταξίδι καὶ τὴ μεταφορὰ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸ ἄλλο. Ἀκόμη πῶς δραματικὲς ἦταν οἱ ἀλλαγές στὴν ἐπικοινωνία. Ἡ μετάδοση παραγγελιῶν, μηνυμάτων καὶ εἰδήσεων εἶναι τώρα στιγμιαία. Αὐτὸ ἔχει ἀλλάξει τὴν ἐμπειρία τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου. Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τοῦ «ἐδῶ» καὶ τοῦ «ἐκεῖ», μεταξύ «ἡμῶν» καὶ «αὐτῶν» ἔχει συρρικνωθεῖ.

Ἐξετάστε ἐπίσης τὰ δημογραφικὰ στοιχεῖα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ μέχρι καὶ τὴ δευτέρη χιλιετία, ὁ παγκόσμιος πληθυσμὸς ἦταν οὐσιαστικὰ στατικός. Ἡ ἀλματώδης αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ ξεκίνησε τὸν 19ο αἰῶνα, κατέστη δυνατὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξ αἰτίας ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν ἐξελίξεων στὴν παραγωγή, τὶς μεταφορές, τὶς θεραπείες ἀσθενειῶν καὶ τὴν ὑποδομὴ τῆς δημόσιας ὑγείας. Αὐτὸ συνοδεύτηκε ἀπὸ ἀστικοποίηση, καθὼς ἡ ἐργοστασιακὴ οἰκονομία δημιούργησε πολὺ μεγάλες καὶ πυκνοκατοικημένες πόλεις. Αὐτὸ ἐπίσης συνοδεύτηκε ἀπὸ μετακίνηση πληθυσμῶν, ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο στὴν πόλη καὶ ἀπὸ ἡπειρο σὲ ἡπειρο. Ὁ «ἄλλος» μετακόμισε στὴ γειτονιά μας.

Γιὰ μεγάλο τμῆμα τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰῶνα, ὑπῆρξε μία συντριπτικὴ ὥθηση νὰ ἀγκαλιάσει τὴν ἀλλαγὴ, νὰ ἀγκαλιάσει τὴ σύγχρονη ἀναζήτηση. Ἡ πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ, ἀκόμη καὶ ἡ προώθηση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, φάνηκε νὰ συμβαδίζει μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καὶ τὶς βελτιώσεις τῶν ὑγειονομικῶν καὶ ἀποχετευτικῶν ἐγκαταστάσεων. Πίσω ἀπὸ τὶς ἀλλαγές τῆς ἐποχῆς βρίσκεται ἡ ἐμπιστοσύνη στὴ δύναμη τῆς λογικῆς, ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνθρώπινη ἰκανότητα –ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ– γιὰ νὰ ξεπεράσουμε κάθε ἐμπόδιο εἴτε κοινωνικό, πολιτικό, προσωπικό, εἴτε ἠθικό. Ἐὰν ἐκμεταλλευτοῦμε τὴν ἐρμηνευτικὴ καὶ προγνωστικὴ δύναμη τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀνακαλύψουμε καὶ ἀξιοποιήσουμε τοὺς ἀμετάβλητους νόμους τῆς φύσης (συμπεριλαμβανομένης τῆς «ἀόρατης δύναμης» τῆς οἰκονομίας), θὰ ἀκολουθήσει πρόοδος σὲ ὅλους τοὺς

6. Βλ. τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Wolfgang Schivelbusch, *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the 19th Century*, 1977, καὶ ἀγγλ. μετ. University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1986.

τομείς τῆς ζωῆς, μὲ αὐξανόμενη συμφωνία σὲ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴ συμπεριφορά, ἀλλὰ καὶ γιὰ μία καλύτερη, πλουσιώτερη καὶ μεγαλύτερη σὲ χρόνο ζωῆ γιὰ ὅλους.

Ἵπῃρχαν φυσικὰ καὶ ἄλλες ἀπαντήσεις στὴν ἀλλαγὴ. Στὴν ταχύτατη ἐκβιομηχάνιση τῆς Εὐρώπης, ρομαντικοὶ ποιητὲς καὶ ἄλλοι λογοτέχνες γνώρισαν μία αἴσθηση τῆς ἀπώλειας ὅταν σκέφτονταν τι συνέβαινε μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ποὺ τώρα κατακλύζεται ἀπὸ ἐργοστάσια καὶ ἀπὸ καπνὸ. Μαζί μὲ τοὺς περιβαλλοντολόγους, κοιτοῦσαν πίσω μὲ νοσταλγία σὲ ἓνα παρελθὸν ποὺ γρήγορα ἐξαφανιζόταν καὶ ἄρχισαν νὰ μελετοῦν μὲ νέους τρόπους τὴν προσωρινότητα, τὴν ἰδέα ὅτι βρίσκονται ἀνάμεσα σὲ ἓνα παρελθὸν ποὺ ἐξαφανίζεται καὶ σὲ ἓνα γοητευτικὸ ἀλλὰ ἀόριστο μέλλον⁷. Αὐτὴ ἡ αἴσθηση τῆς ἱστορικῆς ἀπόστασης σηματοδοτεῖ μία σημαντικὴ μετατόπιση τῆς νοοτροπίας. Εἴτε ἐνδοξο εἴτε τραγικὸ, τὸ παρελθὸν εἶναι ἀπλᾶ καὶ μόνον «παρελθόν».

Σύντομα ὁ διαλογισμὸς γιὰ τὰ ἐρείπια τοῦ χρόνου συνοδεύτηκε ἀπὸ θλίψη καὶ πένθος – κυριολεκτικὴ θλίψη καὶ πένθος, ὄχι μόνον εἰκονικὴ. Ἡ ἄνευ προηγουμένου καταστροφή καὶ αἱματοχυσία τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τὰ χαοτικὰ του ἐπακόλουθα κατέστρεψαν τὸ εὐρωπαϊκὸ πολιτικὸ κατεστημένο μέχρι τὰ θεμέλιά του. Αὐτὸ ἰσχύει σίγουρα γιὰ τὶς παραδοσιακὰ Ὀρθόδοξες χώρες, κυρίως γιὰ τὴ Ρωσία, ὅπου ἀκολούθησαν δύο ἐπαναστάσεις, ἓνας ἐμφύλιος πόλεμος, ἡ δολοφονία τοῦ τσάρου καὶ τῆς οἰκογένειάς του καὶ ἡ δημιουργία μιᾶς νέας πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξης ριζικὰ διαφορετικῆς ἀπὸ ὅτιδήποτε εἶχε προηγηθεῖ. Μέσα σὲ λίγα χρόνια, ὁ χάρτης, ἡ σκέψη καὶ τὰ ἥθη τῆς Εὐρώπης ἄλλαξαν δραματικά. Οἱ πόλεμοι καὶ οἱ ἐπαναστάσεις, τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεων καὶ τὰ στρατόπεδα προσφύγων, ἡ μετανάστευση σὲ νέα μέρη καὶ ἡ ἀπέλαση ἀπὸ τὰ παλιὰ ἐδάφη εἶχαν διαφοροποιήσει ἀπότομα τὰ παραδοσιακὰ πρότυπα ζωῆς καὶ σκέψης. Τὸ παρελθὸν –ἀκόμη καὶ τὸ σχετικὰ πρόσφατο παρελθόν– τώρα ξαφνικὰ φάνταζε μακρινὸ καὶ ξένο.

Ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ἔφερε τέλος σὲ αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε «ὁ μακρὸς 19ος αἰώνας». Ὁ αἰώνας ποὺ ἀκολούθησε, ὁ «σύντομος 20ός αἰώνας» ἢ ὁ «ἀμερικανικὸς αἰώνας», ἔφερε τὴ σύγκρουση ἰδεολογιῶν

7. O’Gorman, *Forgetfulness*, σελ. 64.

καὶ οἰκονομικῶν συστημάτων, τὸν παγκόσμιον ἀνταγωνισμό τῶν ὑπερδυναμειῶν γιὰ ἡγεμονία, ἕναν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον, τὸν ὁποῖον ἀκολούθησαν μικρότεροι πόλεμοι, τόσο θερμοὶ ὅσο καὶ ψυχροί, καὶ τέλος ἡ κατάρρευση τοῦ κομμουνισμοῦ στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Μόλις σὲ λίγες δεκαετίες, ὁ χάρτης τῆς Εὐρώπης μεταμορφώθηκε καὶ πάλι, γιὰ τρίτη φορὰ σὲ λιγότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀναμενόταν ἐκτεταμένη θεσμικὴ καὶ οἰκονομικὴ μεταμόρφωση στὸ πρῶν Σοβιετικὸ μπλοκ. Σὲ ἕνα πολυσυζητημένο δοκίμιο τοῦ 1989, ὁ Francis Fukayama προέβλεψε τὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Ἐγραφε: «Αὐτὸ ποὺ βλέπουμε δὲν εἶναι μόνο τὸ τέλος τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου ἢ τὸ πέρασμα μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου τῆς μεταπολεμικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ τὸ τέλος τῆς ἴδιας τῆς ἱστορίας, δηλαδὴ τὸ τελικὸ σημεῖο τῆς ἰδεολογικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας καὶ τῆς οἰκουμηνικότητας τῆς δυτικῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας ὡς τελικῆς μορφῆς ἀνθρώπινης διακυβέρνησης»⁸.

Μιλώντας γιὰ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας, ὁ Φουκαγιάμα δὲν ἐννοοῦσε ἕνα τέλος στὴ χρονικὴ διαδικασίᾳ. Αὐτὸ εἶναι τὸ παρελθόν, ὄχι ἡ ἱστορία. Αὐτὸ ποὺ ὀραματίστηκε ἦταν «τὸ τέλος τῆς ἱστορίας καθ' ἑαυτῆς»: τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο δὲν θὰ ὑπῆρχε ἄλλη ἀνάγκη ἢ συντριπτικὴ ἐπιθυμία νὰ διαλέξουμε τὸ παρελθόν προκειμένου νὰ οἰκοδομήσουμε ἕνα νέο ἱστορικὸ ἀφήγημα ποὺ νὰ δείχνει ἕνα διαφορετικὸ καὶ προφανῶς καλύτερο μέλλον. Στὴν πραγματικότητα τὸ τέλος τοῦ ψυχροῦ πολέμου δὲν σημάδεψε τὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Ἡ «παγκοσμιοποίηση τῆς Δυτικῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας», ἡ ὁποία ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἔφερνε σταθερότητα, εὐημερία, εἰρηνικὴ ἐνσωμάτωση τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ρωσίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον, δὲν ἔγινε ποτέ. Οἱ νέες δημοκρατίες ποὺ δημιουργήθηκαν τὴ δεκαετία τοῦ 1990 ἔχουν ἀποδειχθεῖ εὐθραυστες. Ἡ υἱοθέτηση νεοφιλελεύθερων οἰκονομικῶν πολιτικῶν ἔχει ὀδηγήσει σὲ ὀδυνηρὲς ἀνισότητες καθὼς καὶ στὴ συστημικὴ διαφθορά. Στὴ Ρωσία ἡ τρομακτικὴ αἰσιοδοξία

8. "The End of History?" στὸ *The National Interest* 16 (1989) 3-18. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ πῆρε τὴ μορφή βιβλίου ὡς *The End of History and the Last Man*, The Free Press, Simon & Schuster, New York 1992. Ἀκόμη πῶ ἀπαισιόδοξο εἶναι τὸ πλέον πρόσφατο βιβλίο τοῦ Fukayama, *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Present Day*, Farrar, Straus and Giroux, New York 2014.

τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 τελείωσε μὲ τὴν οἰκονομικὴ κατάρρευση τοῦ 1998, καὶ δύο χρόνια ἀργότερα μὲ τὴν ἐκλογή τοῦ Βλαντιμίρ Πούτιν στὴν πρώτη του θητεία ὡς προέδρου. Ἐν τῷ μεταξύ, στὶς Ἠνωμένες Πολιτείες, οἱ τρομοκρατικὲς ἐπιθέσεις τῆς 11ης Σεπτεμβρίου τοῦ 2001, τὶς ὁποῖες ἀκολούθησαν παρατεταμένοι πόλεμοι στὴ Μέση Ἀνατολή καὶ ἡ οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 2007-2008, ἔκαναν πολλοὺς νὰ θεωρήσουν ὅτι ὁ «σύντομος ἀμερικανικὸς αἰῶνας» εἶχε διανύσει τὴν πορεία του. Ὅσο γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, συνέβη αὐτὸ εἶναι ποὺ εἶπε ὁ δημοσιογράφος Jamie Kirchick στὸ βιβλίο του τὸ 2017 μὲ τίτλο: *Τὸ τέλος τῆς Εὐρώπης: Δικτάτορες, Δημαγωγοὶ καὶ ἡ ἐπερχόμενη Σκοτεινὴ Ἐποχὴ*:

«Αὐτὸ ποὺ κάποτε ἐμφανιζόταν ὡς μὴ ἀναστρέψιμο –μεγαλύτερη δηλαδή πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἔνταξη σὲ μία ἥπειρο ὅπου μία ἔνοπλη σύγκρουση εἶχε ἐξοριστεῖ στὸν κάδο τῆς ἱστορίας μαζί μὲ ὀλοκληρωτικὲς ἰδεολογίες ὅπως ὁ κομμουνισμὸς καὶ ὁ φασισμὸς– σήμερα φαίνεται ἀπλῶς μία παροδικὴ ἱστορικὴ φάση... Ἀποθαρρυσμένοι ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῶν κυβερνήσεών τους νὰ χειριστοῦν μία σειρὰ ἀπὸ προβλήματα, οἱ Εὐρωπαῖοι ἀμφισβητοῦν τὴν ἴδια τὴ νομιμότητα τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας⁹.

Τώρα, στὴ σημερινὴ ἐποχὴ μας, σὲ ἓναν αἰῶνα ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη προσδιοριστεῖ, ἀντιμετωπίζουμε ἐρωτήματα παρόμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ οἱ πρόγονοί μας ἀντιμετώπισαν μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πῶς ἀνακαλύπτεται ἓνα χρήσιμο παρελθὸν μετὰ ἀπὸ μαζικὲς ἀναταραχές; Καὶ πῶς ἀντιμετωπίζεται ἓνα ἀνεπιθύμητο ἢ ἓνα ἀμφισβητούμενο παρελθόν; Τέτοια ἐρωτήματα προκύπτουν ὅταν τὰ κράτη κατασκευάζουν ἐπίσημα ἀφηγήματα, τὰ ὁποῖα στὴ συνέχεια καθιερώνουν ἐπίσημες διακοπές, ἀνέγερση μνημείων, ὀνοματοδοσία λεωφόρων, χορογραφίες τὶς ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις καὶ δημοσίευση σχολικῶν βιβλίων. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι δύσκολο, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ οἰκοδόμησις τῆς ἱστορίας ἀκολουθεῖ σημαντικὰ κοινωνικὰ τραύματα (πόλεμος, ἐμφύλιος πόλεμος, πολιτικὴ ἀστάθεια, βία, ἐξαναγκασμὸς ἐκτοπισμένων πληθυσμῶν, σύστημα ποὺ προκάλεσε ὑποβάθμιση...).

9. Jamie Kirchick, *The End of Europe: Dictators, Demagogues, and the Coming Dark Age*, Yale University Press, New Haven 2017.

Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάσταση στὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης μετὰ τὸν Α΄ καὶ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αὐτὸ ἔγινε ξανὰ μετὰ ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ κομμουνισμοῦ στὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Αὐτὰ δὲν εἶναι μόνο ἐρωτήματα γιὰ εἰδικούς στὴ γεωπολιτική, ἀλλὰ ἐπηρεάζουν τὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέψη τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν ὀργάνων, εἰδικὰ ὅταν –ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς περισσότερους Ὀρθόδοξους χριστιανούς– ἡ θρησκευτικὴ ταυτότητα συνδέεται στενὰ μὲ τὴν ἐθνικὴ καὶ πολιτισμικὴ ταυτότητα. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, θὰ ἤθελα νὰ ἐπικεντρωθῶ στὶς προσπάθειες στὴ Ρωσία νὰ ἐντοπίσει ἓνα χρήσιμο παρελθὸν καὶ νὰ ἀναπτύξει ἀπὸ αὐτὸ ἓνα ἀφήγημα ἀρκετὰ ἐκτεταμένο, ὥστε νὰ ἐπιτύχει τὴν εὐρεῖα λαϊκὴ ἀποδοχὴ καὶ ταυτόχρονα νὰ προωθήσει μία φιλόδοξη πολιτικὴ ἀτζέντα. Δὲν τὸ κάνω ἐπειδὴ ἡ Ρωσία εἶναι σημαντικὴ, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπειδὴ οἱ ἐξελίξεις στὴ Ρωσία εἶναι σύμπτωμα τοῦ τί συμβαίνει σὲ μεγάλο μέρος τοῦ κόσμου σήμερα, ἰδιαίτερα σὲ ἐδάφη ποὺ τόσο συχνὰ ὀνομάζουμε «παραδοσιακὰ Ὀρθόδοξα».

Τὸ 2005 εἰσῆχθησαν νέες διακοπὲς στὸ ρωσικὸ ἡμερολόγιο: Ἡμέρα Ἐθνικῆς Ἐνότητας, ποὺ γιορτάζεται στὶς 4 Νοεμβρίου. Ἀντικατέστησε διακοπὲς ποὺ γιορτάζονταν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Σοβιετικῶν χρόνων στὶς 7 Νοεμβρίου ὡς Ἡμέρα τῆς Μεγάλης Σοσιαλιστικῆς Ἐπανάστασης τοῦ Ὀκτώβρη. Εἶναι μία ἐκδήλωση ποὺ γιορτάζεται μὲ λειτουργίες, ἐκθέσεις μουσείων καὶ προγράμματα δημόσιας κατήχησης. Ἡ μέρα συνέχισε νὰ γιορτάζεται στὴ μετασοβιετικὴ ἐποχὴ ὡς Ἡμέρα Συμφιλίωσης καὶ καταλλαγῆς μέχρι νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴ νέα ἀργία τῆς 4ης Νοεμβρίου, στὴν ὁποία μνημονεύουν τὴν ἀπομάκρυνση τῶν Πολωνῶν ἀπὸ τὴ Μόσχα τὸ 1612. Οἱ ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις τῶν διακοπῶν ἔχουν καὶ πάλι ἱεραρχηθεῖ μέσω ποικίλων πατριωτικῶν δραστηριοτήτων: ἀφοσίωση σὲ μνημεῖα, ἐλεύθερες συναυλίες καὶ τελετὲς τοποθέτησης στεφάνων ποὺ συχνὰ συμμετέχουν ὁ Πατριάρχης καὶ ὁ Ρῶσος Πρόεδρος¹⁰.

Τὸ ἔτος 2012 –ἡ 400ῆ ἐπέτειος τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν Πολωνῶν ἀπὸ τὴ Μόσχα καὶ ἡ 200ῆ ἐπέτειος τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ Ναπο-

10. Γιὰ τὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ἐθνικῆς αὐτῆς ἐορτῆς, βλ. Eve Levin, “Muscovy and Its Mythologies: Pre-Petrine History in the Past Decade,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12.4 (September 2011), 773-788.

λέοντα– ανακηρύχθηκε επίσημα ως Έτος Ίστορίας στη Ρωσία. Ο Πατριάρχης και ο Πρόεδρος χρησιμοποίησαν την ευκαιρία για να εξηγήσουν το αφήγημά τους για τη ρωσική ιστορία. Ο Πατριάρχης Κύριλλος επιχείρησε παραλληλισμούς μεταξύ των γεγονότων του 1612 και της σημερινής κατάστασης στη Ρωσία. Όπως οι ανυπότακτοι ποδοσφαιριστές που άνοιξαν τις πύλες της Ρωσίας στους Πολωνούς αναμένοντας τον έκσυγχρονισμό, ή σημερινή έλιτ θέλει να «δανειστούμε άλλοδαπά μοντέλα κοινωνικοπολιτικής ανάπτυξης, αποκηρύσσοντας την πρωτοτυπία και την πίστη του έθνους»¹¹. Και ο πρόεδρος Πούτιν εξέθεσε τη δική του συνθετική κατανόηση της ρωσικής ιστορίας: «Για να αναζωογονήσουμε την έθνική συνείδηση, πρέπει να δανειστούμε από όλες τις ιστορικές εποχές και να καταλάβουμε μία άπλη αλήθεια, ότι η ιστορία της Ρωσίας ξεκίνησε όχι το 1917, αλλά ούτε καν το 1991, ότι έχουμε μία ένιαία συνεχή χιλιετή ιστορία, στην οποία βρίσκουμε την έσωτερική δύναμη και νόημα της έθνικής μας ανάπτυξης»¹².

Όπως παρατήρησε ο Igor Torbakov (του Πανεπιστημίου της Ουφάλα), ή «στροφή του Πούτιν στην ιστορία ... είναι έξαιρετικά εργαλειοποιημένη. Ο στόχος των ιδεολόγων του Κρεμλίνου είναι να αντιληφθούν την ιστορική πορεία της Ρωσίας κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποδειχθεί ότι η πορεία της Ρωσίας διέφερε σημαντικά από εκείνη της Δύσης και ότι οι αξίες και αρχές που διέπουν τον «ρωσικό πολιτισμό» είναι οι έγχώριες αξίες που αναπτύχθηκαν και διαμορφώνονται από την ιστορία αιώνων της Ρωσίας»¹³. Το ίδιο μπορεί λογικά να ειπωθεί και για την προσέγγιση της ρωσικής ιστορίας από τον Πατριάρχη Κύριλλο. Πράγματι, αναπτύσσοντας μία άοριστη αλλά ισχυρή αντίληψη περί «ρωσικού πολιτισμού» ή Ρωσική Όρθόδοξη Έκκλησία μπορεί να προηγήθηκε της ρωσικής κυβέρνησης, και όχι αντίστροφα¹⁴. Αυτό

11. Παράθεμα του Igor Torbakov, “The Russian Orthodox Church and Contestations Over History in Contemporary Russia,” στο: *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 22.1 (Winter 2014), 145-170, at 146-147.

12. Ό.π., σελ. 157.

13. Ό.π., σελ. 152.

14. Αυτό υποστηρίζει και ο π. Cyril Hovorun στην ανάρτησή του στις 10 Αυγούστου 2017 στην ιστοσελίδα The Immanent Frame με τίτλο “Political religion and crises of legitimacy,” που αποτελεί την παρουσίαση του συγγραφέα στο Colloquium περί μετανεωτερικών συγχρούσεων στο Πανεπιστήμιο του Innsbruck, στις 24 Ιανουαρίου, 2017.

πού ανέπτυξε ἡ Ἐκκλησία, υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴν κυβέρνησι ὡς μέσο ὑποστήριξης τῆς νομιμότητάς της. Ὅχι μόνο τὴν πολιτικὴ νομιμοποίησή της, ἀλλὰ κυρίως τὴν ἱστορικὴ νομιμοποίησή της, με βάση τοὺς ἰσχυρισμούς περὶ ἱστορικῆς συνέχειας ὡς κράτους καὶ ὡς λαοῦ, πού θεωροῦν ὡς ἀφετηρία τὸ βάπτισμα τοῦ Προίγκιπα Ἀγίου Βλαδιμήρου (Vladimir) τὸ 988 μ.Χ.¹⁵.

Τίποτε δὲν εἶναι ἰδιαίτερα νέο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς σημερινούς ρωσικούς ἰσχυρισμούς σχετικὰ μετὰ τὴν ἱστορικὴ νομιμοποίησι. Ἡ ἐμμονὴ στὴν ἔθνικὴ ταυτότητα –μετὰ τὴν ἀνακάλυψή της, τὴ μορφοποίησή της καὶ στὴν πραγματικότητά τὴ δημιουργία της– ἦταν ἕνα κοινὸ στοιχεῖο κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ «μακροῦ 19ου αἰῶνα». Σὲ ὅλο τὸν δυτικὸ κόσμον οἱ διανοούμενοι, οἱ καλλιτέχνες καὶ οἱ πολιτικὲς ἔλιτ προσπαθοῦσαν νὰ ἀναγνωρίσουν καὶ νὰ προωθήσουν τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά τῶν ἔθνων τους, πραγματικὴ ἢ φαντασιακὴ, καὶ διακηρύσσον τὴν ἱστορικὴ νομιμοποίησή τους –δηλαδὴ τὴ νομιμοποίησή τους ἀκριβῶς ὡς ἔθνων, ὡς ἐνιαίου λαοῦ, καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς τυχαίων συλλογικῶν ομάδων καὶ ἀτόμων, ἢ καὶ ὡς ἐσφαλμένων κλάδων ἐνὸς ἔθνους πού δὲν ἔχει μίαν πραγματικὴν ἱστορία καὶ τὴ δική του πραγματικὴ γλῶσσα. Τυπικὰ αὐτὸ περιλάμβανε τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τί ἔκανε ξεχωριστὸ καὶ ἐξαιρετικὸ τὸ ἔθνος τους μετὰ τῶν ἄλλων ἔθνων. Αὐτὸ ὅμως πού

Στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ σημειώσουμε ὅτι στὶς πολλαπλὲς ἐκθέσεις στὸ δίκτυο “Russia: My History” ἢ Ρωσικὴ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἐμφανίζεται νὰ πρωτοστατεῖ στὴν προσπάθεια δημιουργίας ἐνὸς ἱστορικοῦ ἀφηγήματος πού δίνει ἐμφασι στὴ συνέχεια τῆς Ρωσίας (καὶ τοῦ Ρωσικοῦ κράτους) μετὰ διαφορετικὸν πολιτισμὸν (κατὰ κύριον λόγον ἀντίθετον ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς Δύσεως), ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς της, ἡρωικῆς μὲν ἀλλὰ αὐταρχικῆς. Βλ. Marlene Laruelle, “The Russian Orthodox Church’s Conquest of the History Market,” *PONARSEurasia Point & Counterpoint*, June 7, 2018, <http://ponarseurasia.org/point-counter/article/russian-orthodox-churchs-conquest-history-market> καὶ Ivan Kurilla, Sergey Ivanov and Adrian Selin, “‘Russia, My History’: History as an Ideological Tool,” *PONARSEurasia Point & Counterpoint*, August 7, 2018, <http://ponarseurasia.org/point-counter/russia-my-history-asideological-tool>

15. Ἡ κατὰ τοὺς Οὐκρανοὺς Volodymyr; Ἴσως καὶ στὴ γλῶσσα τῶν Σκανδιναβῶν προγόνων μου Valdemar; Ἡ πατρότητα τοῦ Ἀγίου Βλαδιμήρου σήμερον διεκδικεῖται ἀπὸ Οὐκρανοὺς καὶ Ρώσους. Ἐξω ἀπὸ τὸ Κρεμλίνο τῆς Μόσχας κατὰ τὴν ἐπέτειο τῆς Ἡμέρας Ἐθνικῆς Ἐνότητος τὸ 2016 ὁ Πρόεδρος Πούτιν ἔκανε τὰ ἀποκαλυπτήρια μνημείου τοῦ Ἀγίου 16 μέτρων ὕψους γιὰ νὰ τὸ ἀντιπαραθέσει μετὰ τὸ παρόμοιον ἐκεῖνον μνημειῶδες τοῦ Κιέβου. Ἐκτοτε ἄρχισε καὶ συνεχίζεται αὐτὸς ὁ «πόλεμος τῶν μνημείων»!

κάνει διαφορετικούς τους Βαλκανικούς και Ρωσικούς μύθους και τὰ θεμελιώδη ἀφηγήματά τους δὲν ἦταν ἡ ἐξιδανίκευση τῶν ἐθνῶν και τοῦ παρελθόντος τους, ἀλλὰ τὸ μέγεθος και οἱ διαφορετικοὶ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους συνδέεται ἡ ἐθνική ταυτότητα μὲ τὴν ἀντίστοιχη Ὀρθόδοξη θρησκευτική.

Δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἐκπληξη τὸ γεγονός ὅτι τέτοια ἀφηγήματα ὑπείσέρχονται ἐκ νέου στὴν πολιτική και τὴ ρητορική τῆς Ρωσίας και ἀρκετῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης και τῶν Βαλκανίων. Αὐτὸ πὸ εἶναι ἀξιοσημείωτο στὴν περίπτωση τῆς Ρωσίας εἶναι τὸ πόσο ἀντιφατικά και ἀσύμβατα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐξυφαίνονται σὲ αὐτὰ τὰ ἀφηγήματα. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἱστορίας Frederick C. Corney, στὸ Κολλέγιο William and Mary, ἐξηγεῖ τὴν προσέγγιση τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸν Πούτιν μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ὁ Πούτιν προσέφερε ἕνα ἀφήγημα τῆς σύγχρονης ρωσικῆς ἱστορίας, στὸ ὁποῖο οἱ ἀναταραχὲς τοῦ παρελθόντος τῆς Ρωσίας χρησίμευαν ἀπλῶς ὡς φόντο γιὰ τὴν πρόσφατη πρόοδο, προσφέροντας συμφιλίωση χωρὶς ἀλήθεια». Γιὰ νὰ προσελκύσει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο τὸ εὐρὸ κοινό, τὸ καθεστῶς ἔχει διαμορφώσει μία ἐπιλεκτική σύντηξη ἀπὸ ἀνόμοια στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος τῆς Ρωσίας. «Προσπαθεῖ νὰ βάλει στὸ ἴδιο ζῦγι, ἂν και κάπως ἄβολα, διάφορες ἐξιδανικευμένες πτυχὲς τοῦ τσαρικοῦ, τοῦ σοβιετικοῦ και τῆς ρωσικῆς διασπορᾶς» παρουσιάζοντας αὐτὸ τὸ ἀφήγημα ὡς «ἱστορία χωρὶς ἐνοχλή ἢ πόνο»¹⁶.

Ὁ ἱστορικὸς τοῦ Πανεπιστημίου Georgetown, Harley Baltzer κάνει παρόμοια παρατήρηση. Ἡ ἡγεσία τοῦ Κρεμλίνου και τὸ Πατριαρχεῖο Μόσχας ἔχουν «ἀγκαλιάσει ὅλη τὴ ρωσική και σοβιετική ἱστορία, ἀρνούμενοι νὰ κρίνουν κάποια ἀπὸ αὐτές». Ἀλλὰ ὅπως σημειώνει ὁ Βάλτζερ, «ἀγκαλιάζοντας τὰ πάντα δημιουργεῖται ἕνα ἠθικὸ κενό»¹⁷. Τί θα γίνει μὲ τὰ πογκρόμ; Τί θα γίνει μὲ τὶς μαζικὲς ἐκτελέσεις, τὶς ἀναγκαστικὲς λιμοκτονίες, τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεων; Και τί θα γίνει μὲ τοποθεσίες ἀμφισβητούμενης μνήμης, ὅπως τὸ δάσος Katyn;

16. "What Is to Be Done with Soviet Russia? The Politics of Proscription and Possibility," *Journal of Political History* 21.3 (2009), σελ. 276. Βλ. ἐπίσης Corney's *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution*, Cornell University Press, Ithaca 2004.

17. "An Acceptable Past: Memory in the Russian Extrication from Communism," *Ab Imperio* 4 (2004), σελ. 466.

Μεγάλο μέρος του «παρελθόντος» παραμένει θαμμένο, τόσο κυριολεκτικά όσο και εικονικά. Ξεετάστε την περίπτωση του στρατοπέδου αναγκαστικής εργασίας στη φυλακή Perm-36, τη μοναδική διασωθείσα εγκατάσταση αυτού του είδους στη Ρωσία. Έμεινε σε χρήση μέχρι το 1987, και έτσι φυσικά πολύ λίγο έχει αλλάξει. Εκτός από τους συνηθισμένους εγκληματίες, στους συγκρατούμενους τους κατά τη διάρκεια των δεκαετιών περιλαμβάνονται και πολλοί διαφωνούντες, συμπεριλαμβανομένου και του Ούκρανου ποιητή και μεταφραστή Vasyi Stus, ο οποίος πέθανε εκεί μέσα το 1985 μετά την κήρυξη άπεργίας πείνας. Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το Perm-36 διατηρήθηκε ως μουσείο υπό την εποπτεία του "Memorial", του κύριου πολιτικού και κοινωνικού φορέα ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη μετα-σοβιετική Ρωσία, ως κέντρο τεκμηρίωσης για την ιστορία των γκουλάγκ. Μετά όμως τη ρωσική εμπλοκή στον πόλεμο στις περιοχές της Ουκρανίας Donetsk και Luhansk, η κυβέρνηση κατήγγησε πλήρως την οργάνωση "Memorial", και έτσι το μουσείο Perm-36 έκλεισε. Όταν τελικά άνοιξε εκ νέου, ήταν υπό νέα διοίκηση και με νέα έστιαση: τη συμβολή του στρατοπέδου στην παραγωγή ξυλείας κατά τη νίκη της Ρωσίας έναντι των Γερμανών στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με τους οδηγούς, οι κρατούμενοι ήταν άπλοϊ μικροί εγκληματίες, ενώ η παρουσία πολιτικών κρατουμένων άποσιωπήθηκε έντελως.

Η αφήγηση της ιστορίας της Ρωσίας κατά τη Σοβιετική περίοδο από μεριάς της Έκκλησίας είναι κατά κάποιον τρόπο περισσότερο συμπεριληπτική. Στη μνήμη των θυμάτων της κρατικής τρομοκρατίας έχουν οικοδομηθεί έντυπωσιακοί ναοί που δεσπόζουν και κυριαρχούν στον δημόσιο χώρο. Πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί ο υπερμεγέθης καθεδρικός ναός στο ιστορικό κέντρο της Μόσχας, αφιερωμένος στους Νέους Μάρτυρες και Όμολογητές της Μονής Sretensky που βρίσκεται δίπλα στο κτίριο όπου κάποτε λειτουργούσε η περιβόητη φυλακή Lubyanka. Αλλά όπως σημειώνει η Ρωσίδα δημοσιογράφος Veronika Dorman, η διατήρηση και η τιμή της μνήμης συγκεκριμένων προσώπων και γεγονότων έχει καταστεί σχεδόν επιλεκτική. Υπήρξε «μία σταδιακή και διακριτική μεταφορά της ευθύνης για ζητήματα που αφορούν τη διατήρηση και τον έορτασμό της μνήμης των θυμάτων από το κράτος στην Ορθόδοξη Έκκλησία. Το γεγονός αυτό οδήγησε

στήν κυριαρχία ἐνὸς συγκεκριμένου εἴδους τιμητικῆς μνήμης τῶν διώξεων, τὸ ὁποῖο ἀνάμεσα στὰ ἑκατομμύρια θύματα ξεχωρίζει καὶ προβάλλει ἀποκλειστικὰ ἐκεῖνα ποὺ πέθαναν γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη πίστη τους. Σέ «μεικτούς» χώρους ἢ προβολὴ τῶν νέων μαρτύρων ὑπερτερεῖ συντριπτικὰ καὶ οἱ θρησκευτικὲς τελετὲς μνήμης τείνουν νὰ ἔχουν τὴν πρωτοκαθεδρία σὲ βάρος μιᾶς μεγαλύτερης ἡλικιακὰ γενιᾶς ἀντιστασιακῶν καὶ ἀντικαθεστωτικῶν ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ διατηροῦν ζωντανὴ μνήμη τῶν διώξεων, τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσης καὶ τῶν ἐκτελέσεων τῆς Σοβιετικῆς περιόδου¹⁸.

Σὲ τέτοιες καταστάσεις ἡ διάκριση εἶναι πολὺ δύσκολη. Μήπως μὲ τὸν συγκεκριμένο τρόπο ποὺ τιμοῦμε τοὺς μάρτυρες, παραδίδουμε σιωπηρὰ στὴ λήθη ἀναρίθμητα ἄλλα θύματα τῆς κρατικῆς τρομοκρατίας καὶ βίας; Τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὰ ρωσικὸ πρόβλημα. Τόσο σὲ ἀτομικὸ ὅσο καὶ σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο συχνὰ ὑπερτονίζουμε κάποιες πτυχὲς τοῦ παρελθόντος ἐνῶ ταυτόχρονα παραθεωροῦμε κάποιες ἄλλες. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Tzvetan Todorov «διατηροῦμε τὴ μνήμη τῶν τραυμάτων ποὺ ἔχουμε ὑποστεί» ἀλλὰ «λησμονοῦμε τὰ τραύματα ποὺ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε προξενήσει». Ἡ ἀκόμη χειρότερα, μπορεῖ νὰ προσπαθοῦμε νὰ οἰκοδομήσουμε ἓνα ἀπροσπέλαστο τεῖχος ἀνάμεσα σ' ἐμᾶς καὶ τοὺς ἄλλους ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ φανταζόμαστε τὸν ἑαυτό μας στὸν δελεαστικὸ ρόλο τοῦ ἥρωα καὶ τοῦ θύματος, ἐνῶ ταυτόχρονα νὰ περιορίζουμε τοὺς ἄλλους στὸν ρόλο τοῦ φαύλου καὶ τοῦ θύτη¹⁹.

Ἡ στάση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα πειρασμὸ γιὰ τοὺς Ὁρθοδόξους Χριστιανούς. «Ἐνθυμούμαστε» πολὺ ζωντανὰ τὴν ἄλωση τῆς Κων-

18. V. Dorman, "From the Solovki to Butovo: How the Russian Orthodox Church Appropriates the Memory of the Repressions" στὸ: *Laboratorium* 2.3 (2010) 431-435 καὶ εἰδικότερα στίς σελ. 434-435, ὅπου περιέχεται ἡ περίληψη μιᾶς ἐκτενέστερης ἐργασίας τῆς συγγραφέως πάνω στὸ θέμα. Βλ. ἐπίσης τὸ πρόσφατο βιβλίο τῆς ἰδίας *Amnésie Russe 1917-2017*, Cerf, Paris 2017. Πρβλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Arseny Borisovich Roginsky, ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τὸν Andrei Sakharov ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ "Memorial" καὶ ἀργότερα πρόεδρος τοῦ "The Embrace of Stalinism" στὸ <http://www.orthodoxytoday.org/articles-2009/Roginsky-The-Embrace-Of-Stalinism.php>.

19. T. Todorov, "Memory as Remedy for Evil", *Journal of International Criminal Justice* 7.3 (2009) 447-462.

σταντινούπολης από τους Σταυροφόρους τὸ 1204 καθὼς καὶ ἄλλα γεγονότα τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος. Τιμοῦμε καὶ γιορτάζουμε τὶς ἡρωικὲς ἀρετὲς τῶν προγόνων μας, ἀποδοκιμάζουμε τὶς ποταπὲς πανουργίες τῶν ἀρχαίων ἐχθρῶν καὶ ἀντιπάλων μας καὶ προβάλλουμε τὶς μυθικὲς αὐτὲς ἀναμνήσεις στὴ συγκαιρινή μας κατάσταση ὡς τρόπο ἐρμηνείας τῶν σημερινῶν ἐνεργειῶν καὶ παθῶν μας. Τὴν ἴδια στιγμή ἔχουμε τὴν τάση νὰ λησμονοῦμε ἔκτροπα καὶ βαναυσότητες γιὰ τὰ ὁποῖα ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε ὑπάρξει ὑπεύθυνοι, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴ βίαιη καταπίεση τῶν Ἀνατολικο-Καθολικῶν Ἐκκλησιῶν στὴ Ρωσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κομμουνιστικῆς περιόδου²⁰.

Ὅταν ἐξετάζει ἀμφιλεγόμενες ἐκδοχὲς τοῦ παρελθόντος ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ ἐπικαλεστεῖ μὲ τρόπο ἐμφατικὸ τὰ «γεγονότα», διεκδικώντας γιὰ τὸ ἐπάγγελμά του τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἀντικειμενικότητας ποὺ ὑποτίθεται ὅτι χαρακτηρίζει τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ ἀπηχεῖ τὰ λόγια τοῦ Adolf von Harnack: «Ὁ ἱστορικὸς πέρα ἀπ' ὀτιδήποτε ἄλλο καταγίνεται μὲ τὴν ἐδραίωση καὶ τὴ στοιχειοθέτηση τῶν γεγονότων. Ἀποτελεῖ ἱερό του καθήκον ἢ ἐξακριβωση τῆς ἀλήθειας τῶν γεγονότων»²¹. Ἀπὸ τὴν πολυμαθῆ καὶ ἀμερόληπτη καθέδρα του ὁ σύγχρονος ἱστορικὸς πίστεψε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ὀρίσει ἢ τουλάχιστον νὰ συνεισφέρει σὲ μία ἀληθῆ ἀφήγηση τοῦ παρελθόντος, μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νὰ συμφωνήσουν ὅλοι οἱ σῶφρονες καὶ συνετοὶ ἄνθρωποι καλῆς θέλησης καὶ ἢ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ παίξει καθοριστικὸ ρόλο στὴν οἰκοδόμηση ἐνὸς καλύτερου μέλλοντος²². Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελευταίων

20. Βλ. τὴ χαρακτηριστικὰ δριμεῖα παρουσίαση τοῦ συγκεκριμένου ζητήματος ἀπὸ τὸν π. Robert Taft στὸ "Anamnesis, Not Amnesia: The 'Healing Memories' and the Problem of 'Uniatism'", *21st Kelly Lecture*, University of St. Michael's College, Toronto, Canada (December 1, 2000), ὅπως παρατίθεται στὸ https://www.americancatholicpress.org/Father_Taft_Anamnesis_Not_Amnesia.html.

21. Παράθεμα ἀπὸ τὸν Jaroslav Pelikan στὸ *Historical Theology: Continuity and Change in Christian Doctrine*, Corpus, New York 1969, σελ. 129.

22. Αὐτὴ ἦταν ἐπίσης ἢ ἐξαιρετικὰ νεωτερικὴ πεποίθηση τῶν πατρολόγων καὶ λειτουργιολόγων Jean Daniélou, Louis Bouyer, Henri de Lubac, George Florovsky, John Meyendorff, Alexander Schmemmann, ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους, ποὺ πίστευαν ὅτι ἢ ἐπιστροφή στὶς πηγές, ἢ ἐπανανακάλυψη τῆς Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων τῆς πρώιμης Ἐκκλησίας θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀνανέωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς στὸ

δεκαετιῶν, ὥστόσο, τέτοιες φιλοδοξίες ἔχουν τεθεῖ ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Μεταμοντέρνες κριτικὲς ἔχουν ἐπισημάνει τὴ σχετικότητα τόσο τοῦ ἱστορικοῦ ὅσο καὶ τοῦ παρελθόντος πού αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ περιγράψει. Οἱ ἱστορικοὶ στὶς μέρες μας θέτουν συνεχῶς ἐρωτήματα στὶς πηγές τους. Εἶναι ἀνήσυχοι στὶς προσπάθειές τους νὰ διακρίνουν τὸ οὐσιαστικὸ ἀπὸ τὸ συμπτωματικὸ, τὸ μόνιμο ἀπὸ τὸ περιστασιακὸ, τὸ φυσικὸ ἀπὸ τὸ πολιτισμικὰ καθορισμένο. Περισσότερο ἀπ' ὅ,τιδῆποτε ἄλλο εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μετα-ἱστορία, τὸ «μεγάλον ἀφήγημα», τὴν ἀπολυτοποιημένη «κυρίαρχη διήγηση» πού ἰσχυρίζεται ὅτι παρουσιάζει μίαν ὑπερβατικὴν καὶ καθολικὴν ἀλήθεια.

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις θέτουν κάποιες προκλήσεις στοὺς μελετητὲς τῆς σύγχρονης ἐποχῆς καὶ ἰδιαίτερα στοὺς Χριστιανοὺς μελετητὲς. Ἀκόμη καὶ στὶς πιὸ ἐκκοσμικευμένες ἐκφράσεις τῆς, ἢ σύγχρονη προσέγγιση τῆς ἱστοριογραφίας προϋποθέτει σὲ συμφωνία μὲ τὸν Χριστιανισμὸ ὅτι ἡ ἱστορία ἔχει νόημα, δηλαδὴ ὅτι ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος, γεγονός τὸ ὁποῖο τῆς ὀρίζει κατεύθυνση καὶ σκοπὸ. Ἐπιπλέον σημαίνει ὅτι ἡ ἱστορία χαρακτηρίζεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ σταθερὴν πάροδο τοῦ χρόνου στὴν ποσοτικὴ του διάσταση, δηλαδὴ μόνον ἀπὸ μίαν ἀπλῆ ἀλληλουχία γεγονότων ἀλλὰ ἐπίσης ἀπὸ τὸν χρόνο στὴν ποιοτικὴ του διάσταση, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν καιρὸ, ἀπὸ γεγονότα πού εἶναι πραγματικὰ σημαντικὰ καὶ ἀπὸ στιγμὲς πού εἶναι ἀληθινὰ σπουδαῖες καὶ κοσμοϊστορικές²³. Οἱ σύγχρονοι ἱστορικοί, ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ ἐκκοσμικευμένοι, βρίσκονται σὲ μίαν διαδικασίαν ἀναζήτησης τέτοιων γεγονότων, τέτοιων στιγμῶν-μεταβατικῶν σημείων καμπῆς, ὅπως συνήθως τὰ ἀποκαλοῦν. Σὲ ποιὰ γεγονότα καὶ στιγμὲς θὰ σταθοῦν καὶ θὰ ἐστιάσουν οἱ ἱστορικοὶ ἐξαρτᾶται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ παρελθόντος πού υἰοθετοῦν, ἀλλὰ ἐπιπλέον ἀπὸ τὴν ἀντίληψη πού ἔχουν γιὰ τὸ παρὸν καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἐλπίδες καὶ τὶς προσδοκίες τους γιὰ τὸ μέλλον. Γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς, ἢ «μεγάλον διήγημα» ὑπῆρξε –καὶ παραμένει– ἐπικεντρωμένη στὸ χαρμόσυνο

παρὸν καὶ σὲ οἰκουμενικὸ ἐπίπεδο στὴ σύγκληση καὶ τελικὰ στὴν ἐνότητα σὲ ζητήματα πού ἀφοροῦν τὴν πίστη καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν.

23. G. Florovsky, "The Predicament of the Christian Historian" στὸ R. S. Haugh (ed.), *The Collected Works of Georges Florovsky*, vol. II, Nordland Publishing Company, Belmont, MA 1974, σελ. 31-65.

μήνυμα τοῦ σταυρωμένου καὶ ἀναστημένου Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ Α καὶ τὸ Ω ποὺ δίνει ὄχι μόνο σχῆμα ἀλλὰ καὶ νόημα στὴν ἱστορία καὶ στὴ δική μας ἱστορικὴ ὑπαρξή, τοῦ Χριστοῦ ποὺ εἰσέρχεται στὴν ἱστορία ὄχι ὡς παρείσακτος, ὄχι ὡς ἐξωγήινος ἀπὸ τὸ ὑπερέραν, ἀλλὰ ὡς τέλειος ἄνθρωπος. Ἡ νεωτερικότητα προσέφερε πολλὰ ἐναλλακτικὰ προσεγγίσεις, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπικεντρώνονται στὴν ἰδέα τῆς προόδου. Ὁ κομμουνισμὸς ὑπῆρξε μία ἀπ' αὐτές. Ἐρμήνευσε τὸ παρελθὸν καὶ προσέφερε μία ἐλπίδα καὶ μία ὑπόσχεση γιὰ τὸ μέλλον. Δὲν ἀποδεχόταν τὴν ὑπαρξή μεταφυσικῶν παραγόντων πέρα ἀπὸ τὸ προλεταριάτο, ἀλλὰ ἡ πίστη σ' αὐτὸ προϋπέθετε ἀναμφίβολα μία πράξη πίστεως. Ὁ μαρξισμὸς μπορεῖ νὰ εἶναι σήμερα παρωχημένος ὡς ἰδεολογία, ἀλλὰ κάποιες σύγχρονες οἰκονομικὲς θεωρίες ποὺ τὸν ἀνταγωνίζονται προσφέρουν μετα-ἀφηγήματα ποὺ ἀπαιτοῦν πέρα γιὰ πέρα ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερη πίστη χωρὶς ταυτόχρονα καμμία ἐγγύηση ὅτι θὰ εἶναι λιγότερο καταπιεστικὲς ἀπ' ὅτι ὑπῆρξε ὁ ἴδιος ὁ κομμουνισμὸς.

Σὲ κάθε περίπτωση στὴ σημερινὴ ἐποχὴ ὅλα τὰ μετα-ἀφηγήματα, εἴτε πρόκειται γιὰ θρησκευτικὰ εἴτε γιὰ κοσμικὰ, τίθενται ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Ἡ πληθωρικὴ νεωτερικὴ αἰσιοδοξία –ὅπως ἐκφράστηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Fukuyama στὸ *Τέλος τῆς Ἱστορίας*– ἔχει παραχωρήσει τὴ θέση τῆς στὴν ἀβεβαιότητα καὶ τὴν ἀνησυχία. Ὑπάρχουν οὐσιαστικὲς καὶ μεστὲς νοημάτων διασυνδέσεις μεταξὺ τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ἐπιτρέψουν –ὡς ἄτομα, κοινότητες ἢ κοινωνίες– νὰ μάθουμε ἀπὸ τὸ παρελθὸν καθὼς ὀργανώνουμε τὶς ζωὲς μας καὶ σχεδιάζουμε τὸ μέλλον; Ὁ νεωτερικὸς ἄνθρωπος ἀποκρινόταν θετικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Στὶς μέρες μας ἔχουμε μεγαλύτερη δυσκολία νὰ πιστέψουμε σ' αὐτό. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐρχόμαστε στὸ καινούργιο στοιχεῖο τῆς παρούσας κατάστασης, τοῦ δικοῦ μας καιροῦ τῆς διάκρισης. Κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας οἱ διασυνδέσεις μεταξὺ παρελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος θεωροῦνταν δεδομένες. Ἐκφράζονταν μέσα ἀπὸ τὴ μορφή διηγήσεων –ὄχι μόνο συμπεριληπτικῶν, μεγάλων διηγήσεων ἀλλὰ καὶ μικρῶν διηγήσεων, εἴτε «ἀληθινῶν» εἴτε φανταστικῶν. Μέχρι στιγμῆς τὸ ἀφήγημα ὑπῆρξε θεμελιώδες στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι ὀργάνωναν τὶς ἐμπειρίες τους. Σύμφωνα μὲ τὸν ἱστορικὸ

William Cronon: «Άφηγούμαστε τούς θριάμβους και τις άποτυχίες του παρελθόντος μας. Διηγούμαστε ιστορίες για να έξερευνήσουμε έναλλακτικές έπιλογές που μπορεί ένδεχομένως να όδηγήσουν σ' ένα μέλλον τó όποιο φοβόμαστε ή για τó όποιο έλπίζουμε. Αύτ ή άκριβώς ή συνήθεια μας να κατατέμνουμε τήν πάροδο του χρόνου σέ 'γεγονότα', με τή συνεπαγομένη άρχή, μέση και τέλος για τó καθένα άπ' αύτά, ύποδηλώνει πόσο βαθιά συνδέεται ή άφηγηματική δομή με τήν έμπειρία μας για τόν κόσμο»²⁴. Άς σημειωθεί ότι ό Cronon σ' αύτó τó σημείο χρησιμοποιεί τόν ένεστώτα χρόνο για να περιγράψει κάτι που θεωρεί θεμελιώδες για τήν ανθρώπινη κατάσταση. Άλλά κατά πόσο περιγράφει αύτó έπακριβώς τήν παρούσα κατάσταση ή μας, ως διακριτή άπό τόν τρόπο με τόν όποιο τά πράγματα ύπήρξαν στο παρελθόν;

Σχολιάζοντας τή σύγχρονη έποχή τής πληροφορίας ό Νορβηγός πολιτιστικός άνθρωπολόγος Thomas Hylland Eriksen ύποστηρίζει ότι «ή ακώλυτη και μαζική ροή πληροφορίας τής έποχής μας» όδηγεί «σε μία κατάσταση όπου τά πάντα άπειλούν να γίνουν μία ύστερική άλληλουχία άπό κορεσμένες στιγμές, χωρίς ένα 'πρίν' και 'μετά' ή ένα 'έδω' και 'έκει' για να τά ξεχωρίζει. Πράγματι, άκόμη και ή έννοια του 'έδω και τώρα' άπειλείται άφου ή έπόμενη στιγμή έπέρχεται τόσο γρήγορα ώστε καθίσταται δύσκολο να ζήσει στο παρόν [...]. Τόσο τó παρελθόν όσο και τó μέλλον ως διανοητικές κατηγορίες άπειλούνται άπό τήν τυραννία τής στιγμής»²⁵. Ό Άμερικανός θεωρητικός τών μέσων μαζικής ένμέρωσης Douglas Rushkoff καταλήγει λίγο-πολύ στο ίδιο συμπέρασμα στο βιβλίο του *Present Shock: When Everything Happens Now*²⁶. Με τή διευκόλυνση διάφορων πραγματικού χρόνου τεχνολογιών, ζούμε «σ' ένα άναπόδραστο παρόν». Η παραδοσιακή διήγηση με τή συνεκτική δομή και τó συμβατικό σύνολο χαρακτήρων άποτελεί παρελθόν. Στón σημερινό κόσμο οί τυχαίες εικόνες και ή

24. Βλ. W. Cronon, "A Place of Stories: Nature, History, and Narrative", *The Journal of American History* 78.4 (1992) 1347-1376, στή σελ. 1368. Πρβλ. τίς σημαντικές μελέτες για τά άφηγήματα τών Ricoeur, Tzvetan Todorov και τó έπιδραστικό έργο του Hayden White.

25. T. H. Eriksen, *The Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*, ET Pluto Press, London 2001.

26. Current, New York 2013. Πρβλ. έπίσης M. Augé, *Non-Places: An Introduction to Supermodernity*, 1992.

άποσπασματική ἐνημέρωση ποὺ διεκδικοῦν τὴν προσοχή μας στὰ μέσα κοινωνικῆς δικτύωσης δὲν ἀφηγοῦνται μία γραμμικὴ ἱστορία μὲ ἀρχή, μέση καὶ τέλος. Ἀντίθετα «αἰχμαλωτίζουν στιγμὲς σὲ ζωὲς ἀπαλλαγμένες ἀπὸ τὴ συνάφεια τῆς συχρονικότητος»²⁷.

Ὁ Eriksen καὶ ὁ Rushkoff δὲν εἶναι οἱ μόνοι ποὺ ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουμε χάσει τὴν ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονταν οἱ προηγούμενες γενεές. Πολλοὶ κοινωνικοὶ σχολιαστὲς, ἀρθρογράφοι καὶ bloggers ἔχουν προβεῖ σὲ παρόμοιες παρατηρήσεις²⁸. Ἐχουμε ἀπωλέσει τὴν ἐπαφή μὲ τὸν φυσικὸ κόσμο ποὺ μᾶς περιβάλλει.²⁹ Κάποτε τὰ παιδιὰ κατὰ τὴ σχολικὴ τους ἡλικία ἀπολάμβαναν νὰ πηγαίνουν περιπάτους στὴ φύση καὶ νὰ ἀνακαλύπτουν τὰ κρυμμένα μυστικὰ τῶν δέντρων καὶ τῶν λιμνῶν. Σήμερα περισσότερο συνηθισμένα στοὺς γρήγορους ρυθμοὺς ψυχικῆς ἔντασης τοῦ βιντεο-προγραμματισμοῦ παραπονιοῦνται συχνὰ γιὰ ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος. Κατὰ παρόμοιο τρόπο ἔχουμε χάσει τὴν ἐπαφή μας μὲ τὸ παρελθόν. Τὸ παρελθὸν ἔχει καταστρεῖ ὡς μία ξένη χώρα, ἀπόμακρη καὶ ἄγνωστη³⁰. Οἱ κάτοικοί της δὲν μιλοῦν πλέον σὲ μᾶς διαμέσου τῶν αἰώνων, ὅπως ἔκαναν κάποτε, ἀλλὰ μόνον ἀναμεταξύ τους σὲ γλώσσες ποὺ καθίστανται ὄλο καὶ πιὸ δύσκολες σὲ μᾶς γιὰ νὰ τὶς καταλάβουμε. Ἐχουν γίνεи σχεδὸν τόσο ἀπόμακροι καὶ ἐξωτικοὶ ὅσο οἱ φυλὲς τοῦ Ἀμαζονίου ποὺ ἐμφανίζονται κατὰ καιροὺς σὲ εἰδικὲς τηλεοπτικὲς ἐκπομπές.

Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ πάσχουμε ἀπὸ μία ἐξασθενημένη αἴσθηση τόσο τοῦ χρόνου ὅσο καὶ τοῦ χώρου. Μᾶς λείπει ἡ ἀβίαστη ἐξοικείωση μὲ

27. Ο Chries Lites βιβλιοκρίνοντας τὸν Rushkoff γιὰ τὸ *The Rumpus*, 30 April 2013 στὸ <https://therumpus.net/2013/04/present-shock-by-douglas-rushkoff/>.

28. Βλ. ἐνδεικτικὰ C. Chocano, "The All-Important Present Moment", *The New York Times Magazine* 30.06 (2013) σελ. 44-45. Ὁ ἐκτενὴς ὑπότιτλος τοῦ ἀρθρου περιέχει καὶ τὸ μήνυμα τῆς συγγραφῆς: "In movies, time is routinely collapsed, compressed, chopped and scrambled. Now, thanks to technology, so is our experience of life itself."

29. Γιὰ τὶς καταστροφικὲς συνέπειες τῆς ἀπώλειας τῆς συγκεκριμένης οἰκειότητος βλ. J. E. Huth, "Losing Our Way in the Word", *The New York Times* 21.06 (2013) στὸ http://www.nytimes.com/2013/07/21/opinion/sunday/losing-our-way-in-the-world.html?pagewanted=all&_r=0 (τελευταία πρόσβαση 1η Αὐγούστου 2018).

30. Πρβλ. τὴ συχνὰ παρατιθέμενη ἐναρκτήρια πρόταση τοῦ μυθιστορηματοῦ τοῦ L. P. Hartley, *The Go-Between* (1953): «Τὸ παρελθόν εἶναι μία ξένη χώρα: κάνουν τὰ πράγματα διαφορετικὰ ἐκεῖ».

τὸ παρελθόν, τὰ μέρη του καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους αὐτὸ διατηρήθηκε μέχρι τοὺς νεώτερους χρόνους. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν δείχνουμε κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ παρελθόν. Ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴ βιασύνη τῆς παρούσας στιγμῆς καὶ ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ μέλλον μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ὑποστήριξη τοῦ ὀτιδήποτε ὑπόσχεται νὰ μᾶς παρέχει μία αἴσθηση μονιμότητας, σιγουριᾶς καὶ ἔνταξης σὲ κάποιον σύνολο. Δὲν ἐκπλήσσει ιδιαίτερα τὸ γεγονός ὅτι στὶς μέρες μας πολλοὶ ἄνθρωποι στὴ Ρωσία δέχονται εὐχαρίστως ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐπιλεκτικὸ ἱστορικὸ ἀφήγημα, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τὸ σύνολο τοῦ ρωσικοῦ παρελθόντος σὲ μία «ἐπανασυμφιλίωση χωρὶς ἀλήθεια», μία «ἀνώδυνη ἱστορία χωρὶς ἐνόχους» ἀκόμη κι ἂν αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴ «δημιουργία ἐνὸς ἠθικοῦ κενοῦ». Οὔτε ἐπίσης ἐκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι παρόμοια ἀφηγήματα ἀναπτύσσονται καὶ προωθοῦνται σὲ εὐρύτερη κλίμακα. Τὰ ἐπίθετα ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν περιγραφή αὐτῶν τῶν ἀφηγημάτων ποικίλουν. Πολιτικοὶ ἀναλυτὲς ἔχουν τὴν τάση νὰ χρησιμοποιοῦν λέξεις ὅπως λαϊκιστικός, ἐθνικιστικός καὶ ἀπολυταρχικός. Συνήθεις εἶναι ἐπίσης οἱ ἐπικλήσεις στὶς παραδοσιακὲς ἠθικὲς, πολιτισμικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀξίες. Συχνὰ οἱ ἐπικλήσεις αὐτὲς συνοδεύονται ἀπὸ τὴ δαιμονοποίηση τοῦ Ἄλλου, ὁποιοσδήποτε κι ἂν εἶναι αὐτὸς ὁ Ἄλλος. Στὴ σημερινὴ ἐποχὴ εἶναι εὐκόλο νὰ συνταιριάξει κανεὶς ἓνα ἐπιλεκτικὸ μείγμα δηλώσεων καὶ συνθημάτων –στιλπνῶν ὑπολειμμάτων τοῦ παρελθόντος– χωρὶς νὰ ὑπολογίσει τίς ἠθικὲς συνέπειες αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο πράττει. Οἰκοδομοῦμε ὁράματα γιὰ τὸ μέλλον καὶ προγράμματα γιὰ δράση στὸ παρὸν πάνω στὴ βάση τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἰδεατοῦ ἢ φαντασιακοῦ παραδοσιακοῦ παρελθόντος.

Στὸν σημερινὸ κόσμον ὑποφέρουμε ἀπὸ μία χαλαρὴ αἴσθηση τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Μᾶς λείπει ἡ οἰκειότητα μὲ τὸ παρελθόν, μὲ τοὺς χώρους καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους διατηρήθηκε ἕως τίς μέρες μας. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς δὲν ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὸ παρελθόν. Νιώθουμε ἄβολα μὲ τὴ βιασύνη τοῦ σήμερα τὴ στιγμή ποὺ ἡ ἀβεβαιότητά μας γιὰ τὸ μέλλον δύναται νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν προσκόλληση σὲ ὀτιδήποτε μπορεῖ νὰ ὑποσχεθεῖ μία αἴσθηση παραμονῆς καὶ σταθερότητας ἢ πὼς ἀνήκουμε κάπου. Προκαλεῖ ἐκπληξη τὸ ὅτι στὴ σημερινὴ Ρωσία πολλοὶ ἀποδέχονται μὲ μεγάλη προθυμία ἐπιλεκτικὰ ἱστορικὰ ἀφηγήματα ποὺ ἀγκαλιάζουν ὁλόκληρο

τὸ ρωσικὸ παρελθὸν σὲ μία μορφή «συμφιλίωσης δίχως ἀλήθεια», σὲ «ἀφηγήσεις δίχως ἐνοχὴ ἢ πόνο», ἀκόμη κι ἂν ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἔλλειψης δημιουργεῖται ἓνα ἠθικὸ κενό. Οὐτε πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐκπληξή ὅτι ἀνάλογα ἀφηγήματα ἀναπτύσσονται καὶ διαδίδονται σὲ εὐρύτερο ἐπίπεδο. Διάφοροι προσδιορισμοὶ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ περιγράψουν αὐτὲς τὶς διηγήσεις, ἐνῶ ἀναλυτὲς τείνουν νὰ μετέρχονται ὅρους ὅπως «λαϊκιστής», «ἐθνικιστής» καὶ «ἀπολυταρχικός». Σπανίως ἀπουσιάζουν ἐκκλήσεις στὶς παραδοσιακὲς ἠθικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἀξίες. Συχνὰ αὐτὲς συνοδεύονται μὲ τὴ δαιμονοποίηση τοῦ Ἰλλου, ὁποιοσδήποτε κι ἂν εἶναι αὐτός. Στὸν κόσμον τοῦ σήμερα, εἶναι εὐκόλο νὰ ἐκτοξεύουμε ἓνα μίγμα δηλώσεων καὶ συνθημάτων –σὰν καλογουαλισμένα θραύσματα τοῦ παρελθόντος – χωρὶς νὰ σκεφτόμαστε τὶς ἠθικὲς ἐπιπτώσεις αὐτοῦ ποὺ κάνουμε. Οἰκοδομοῦμε ὁράματα γιὰ τὸ μέλλον καὶ προγράμματα δράσεων γιὰ τὸ παρὸν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἐξιδανικευμένου ἢ φαντασιακοῦ παραδοσιακοῦ μας παρελθόντος.

Πῶς μποροῦν οἱ χριστιανοί, στὸν σημερινὸ κόσμον, νὰ παραμείνουν πιστοὶ στὴν πίστη ποὺ μᾶς παρέδωσαν οἱ ἅγιοι – στὴν πίστη ποὺ κάποτε οἱ ἅγιοι καθόρισαν ὡς «παραδοσιακή»; Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἀνακαλέσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Ρῶσοι ἐμιγκρέδες θεολόγοι –μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Vladimir Lossky, ὁ π. Georges Florovsky καὶ ὁ π. John Meyendorff– ἔθεσαν τὸ ζήτημα τῆς παράδοσης στὴ δική τους δύσκολη περίοδο μὲ τὸ ξέσπασμα τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης. Ὅπως εἶπαν μὲ ἔμφαση, ἐὰν ὡς παράδοση νοεῖται μία ζωντανὴ καὶ δημιουργικὴ δύναμη, αὐτὴ δὲν μπορεῖ ἀπλᾶ νὰ κοιτάει τὸ παρελθόν. Κάτι τέτοιο, ὅπως τὸ ἐρμήνευσε ὁ π. Meyendorff, δὲν θὰ ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ παρελθοντολογία, συντηρητισμὸς, ἀντιδραστικὸτητα, ἄρ-νηση καὶ φυγὴ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ἀντιθέτως, σημειώνει ὁ Meyendorff, ἡ αὐθεντικὴ χριστιανικὴ παράδοση θυμᾶται καὶ διατηρεῖ τὸ παρελθόν, ἐπειδὴ εἶναι ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ μέλλον. Ἡ χριστιανικὴ παράδοση ἔχει μία ἐσατολογικὴ διάσταση, ποὺ ἐκφράζεται στὸ ἐκκλησιακὸ μυστηριακὸ ἦθος καί, μὲ περισσότερη καθαρότητα, στὴν εὐχαριστία. Πράγματι ἡ εὐχαριστία εἶναι ὑπενθύμιση ὅσων ὁ Ἰησοῦς ἔκανε στὸ παρελθόν καὶ τελεῖται ἕως

ότου επιστρέψει³¹. Όσοι είναι έξοικειωμένοι με τη Θεία Λειτουργία του Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἔχουν πολλάκις ἀκούσει ὅτι, μετὰ τὰ ἰδρυτικά λόγια, ἡ εὐχαριστιακὴ προσευχὴ ἀναφέρεται σὲ ὅλα ὅσα μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ: στὸν Σταυρό, τὸν Τάφο, τὴν Ἀνάσταση τὴν τρίτη ἡμέρα, τὴν Ἀνάληψη στοὺς οὐρανοὺς, τὴν παραμονὴ στὰ δεξιὰ τοῦ Πατρὸς, τὴν ἐν δόξῃ Δευτέρα Παρουσία. Τὸ τέλος τῆς ἱστορίας εἶναι ἤδη ἀντικείμενο ἀνάμνησης. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ ἐπεξεργασία τῆς ἀνάμνησης, ἡ Ἐκκλησία ἀνακαλεῖ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ ταυτόχρονα προετοιμάζει, ἀναμένει καὶ προγεύεται τὰ ἔσχατα, τὴν τελικὴ πλήρωση τοῦ σωτηριώδους σχεδίου τοῦ Θεοῦ³².

Συχνὰ αὐτὴ ἡ ἐσχατολογικὴ διάσταση κρύβεται ἢ διαστρεβλώνεται. Ἡ νεωτερικὴ μετα-διαφωτιστικὴ ἐποχὴ βλέπει τὴν ἱστορία ὡς μία ἀναπόφευκτη πρόοδος: ὑπάρχει ἡ προσμονὴ ὅτι τὸ μέλλον θὰ εἶναι οὐσιωδῶς καλύτερο ἀπὸ τὸ παρελθόν. Μία ἐκκοσμικευμένη ἐσχατολογία κυριαρχεῖ ἐξ ἄλλου καὶ μεταξὺ πολλῶν χριστιανῶν, ποὺ ταυτίζουσι τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ μὲ τὰ ἀνθρώπινα ἐπιτεύγματα. Ὅλα αὐτὰ μοιάζουν ἀνέλπιδος, παρωχημένοι καὶ ἀνεφάρμοστοι πόθοι. Οἱ ἱστορίες τοῦ χθὲς ἔχουν ἀπωλέσει τὴ δύναμη τῆς πειθοῦς. Ὁ οὐτοπικὸς χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐσχατολογίας ἀγνοεῖ ὀρισμένες θεμελιώδεις πραγματικότητες τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας: τὴν ἁμαρτία, τὸν θάνατο, τὴν καταπίεση. Κυρίως, καταστρέφει τὸ κυρίως περιεχόμενο τῆς χριστιανικῆς ἐλπίδας: τὸ ὅτι τὸ γεγονός τοῦ Χριστοῦ ἀπελευθέρωσε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ δυνάμεις καὶ προτεραιότητες τοῦ πεπτωκότος κόσμου, ἀπελευθερώνοντάς τον ἀπ' αὐτὸ ποὺ σὲ διαφορετικὴ περίπτωσι θὰ τὸν ἐγκλώβιζε στὶς φυλακὰς τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, ἐφοδιάζοντάς τον μὲ δύναμη ἀκόμη κι ὅταν βρίσκεται ἐνώπιον τοῦ θανάτου.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, σήμερον ἡ ἐσχατολογία φαίνεται νὰ παλινδρομεῖ σὲ μία διαφορετικὴ κατεύθυνση. Τείνει νὰ γίνῃ ἀποκαλυπτικὴ καὶ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸς «ἀποκαλυπτικούς» φόβους ποὺ στοιχειώνουν τὴ λαϊκὴ κουλτούρα. Μπροστὰ στὴν ἰδέα τῆς κατάληψης τοῦ πλανήτη ἀπὸ ζόμπι ἢ μιᾶς εἰσβολῆς ἐξωγήινων, πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν

31. Does Christian Tradition Have a Future?" στὸ *Catholicity and the Church*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY 1983, 83-101, ἐδῶ σελ. 85.

32. Βλ. τὴ συζήτηση τοῦ Ricoeur στὸ *Anamnesis, Memory, History, Forgetting*, σσ. 26-28.

Ἀγαλλίαση³³. Ἐὰς δοῦμε ὀρισμένες πτυχές αὐτῆς τῆς χριστιανικῆς παραδοσιαρχίας. Ἀπὸ τῆ στιγμῆ ποὺ τὸ τέλος θὰ ἔλθει σύντομα, δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε πλέον τίποτε ἄλλο, οὔτε καμμία πνευματικότητα ποὺ νὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ὁ μόνος στόχος τῆς ὑπολειπόμενης Ἐκκλησίας εἶναι νὰ παραμείνει ἀνόθευτη ἀπὸ τὸν κόσμος. Σὲ μία τέτοια κατάσταση, δὲν εἶναι δυνατὴ –οὔτε ὅμως καὶ εὐκαταία– καμμία ἀληθινὴ ἱεραποστολὴ ἢ εὐθύνη γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ.

Ὁ κόσμος μας σήμερα διακρίνεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν εὐπιστία καὶ τὸν σκεπτικισμό, ἀπὸ τὴν ἔνταση μεταξὺ πραγματικότητας καὶ ψευδαίσθησης, πρᾶγμα ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει φαινομενικὰ λογικοὺς ἀνθρώπους ἀκόμη καὶ νὰ ἀναρωτιοῦνται ἐὰν συνέβη ἢ ὄχι τὸ ὀλοκαύτωμα. Εἶναι ἕνας κόσμος ὅπου τὸ παρελθὸν ἔχει ἀπλᾶ μετατραπῆ σὲ μία τράπεζα εἰκόνων γιὰ εὐκόλη διευθέτηση νέων –ὅσο καὶ παλαιῶν– συγκολλήσεων. Εἶναι ἐπίσης, ἕνας κόσμος ὅπου εἶναι ἀσήμαντο νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ μέλλον, ἀπὸ τῆ στιγμῆ ποὺ ἡ ἱστορία ἀπώλεσε τὸν στόχο της, τὴν τελολογία της, ἀφήνοντας ἔτσι τὸν κόσμον δίχως σημεία ἀναφορᾶς. Σὲ ἕναν τέτοιο κόσμον, ποὺ κρατιόμαστε σφικτὰ ἀπὸ τὴν τυραννία τῆς στιγμῆς, τί ἐλπίδα ἔχει νὰ προσφέρει ἡ χριστιανικὴ παράδοση;

Αὐτὴ ἡ ἐρώτηση ἔχει τεθεῖ μὲ ἐπείγοντα τρόπο τὶς τελευταῖες δεκαετίες, σίγουρα γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἄλλους. Πολὺ συχνὰ κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπήρξαμε ἀπρόσεκτοι ὅταν πληγώναμε τοὺς ἄλλους, εἴτε σκόπιμα εἴτε ἄθελα. Συγχρόνως, ἐπιτρέψαμε σὲ παλαιὰ δεινὰ νὰ γίνουν ἐμβλήματα τῆς ταυτότητάς μας. Ἐχουμε μετατρέψει ἀληθινὲς ἢ ὑποτιθέμενες πληγές σὲ ὄπλα ἐκδίκησης³⁴. Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται σήμερα ἕνας κόσμος ποὺ ἔχει χάσει τὸν προσανατολισμὸ του εἶναι ἡ διάκριση ὀδῶν ποὺ νὰ ὀδηγοῦν στὴ συγχώρεση καὶ τὴν καταλλαγὴ.

33. Γιὰ μία πανοραμικὴ ἄποψη τῆς ἀποκάλυψης στὸν κινηματογράφον βλ. Chris Wallace, “These Days, the End Is Always Near: Disaster Films Plague the Box Office”, στὸ *The New York Times* July 19, 2013, <http://www.nytimes.com/2013/07/21/movies/disaster-films-plague-the-box-office.html?pagewanted=all>

34. Rieff, σελ. 134.

Στή μελέτη *Μνήμη, Ιστορία, Συγχώρεση*, ο Paul Ricoeur προσθέτει έναν επίλογο αφιερωμένο στο πνεῦμα τῆς συγχώρεσης, καθὼς εἰσάγει μία μορφή «ἐσχατολογίας τῆς μνήμης καί, ὡς προβολή αὐτῆς, ἱστορίας καί τῆς συγχώρεσης». Αὐτὸ τὸ κάνει, διότι «ἡ συγχώρεση –ἐὰν ἔχει κάποιο νόημα κι ἐὰν ὑπάρχει– εἶναι ὁ κοινὸς ὀρίζοντας τῆς μνήμης, τῆς ἱστορίας καί τῆς λήθης. Εὐρισκόμενος πάντα σὲ ὑποχώρηση, αὐτὸς ὁ ὀρίζοντας ἀποφεύγει κάθε κενό. Κάνει δύσκολη τὴ συγχώρεση δύσκολη, ἀλλὰ ὄχι ἀδύνατη»³⁵.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ricoeur, σ' αὐτὸν τὸν ὀρίζοντα συγχώρεσης ὑπάρχουν στοιχεῖα «πρόγευσης» καί «προβολῆς» ποὺ καθιστοῦν πιὸ εὐκόλη, ἀπὸ αὐστηρῶς γραμματικῆς ἀπόψεως, τὴν «εὐκτική» ἐγκόλπωση τῆς ἐλπίδας καί τῆς ἐπιθυμίας.³⁶ Αὐτὴ ἡ προδιάθεση μᾶς βοηθάει ἰδιαίτερα. Ἀκόμη καί στίς μοντέρνες γλώσσες ὅπου ὑπάρχει ἔλλειψη μιᾶς εὐκτικῆς, μορφολογικῆς διακριτῆς ἀπὸ τίς ἄλλες ἐγκλίσεις, τὸ νόημα μεταφέρεται μὲ ἄλλους τρόπους: μὲ ἐπικλήσεις («ὁ Θεὸς σώζει τὴ βασίλισσα»), μὲ ὑποτιμήσεις («στὴν κόλαση μαζί του»), μὲ μορφολογικὲς ἐκφράσεις («ἄς γίνει ἔτσι»). Ἐδῶ, οἱ λειτουργικὲς ἐκφράσεις ἀξίζουν εἰδικὴ ἀναφορά: ἐκτὸς ἀπὸ τίς κοινὲς εὐχές, ὅπως «ἡ εἰρήνη μεθ' ὑμῶν» καί «Κύριος μεθ' ὑμῶν», περιλαμβάνονται ὕστερες προσευχὲς ἀπόλυσης σὲ χρῆση στὴ χριστιανικὴ Ἀνατολή, ποὺ ἱκετεύουν τὸν Θεὸ νὰ συγχωρέσει, τόσο στὸν παρόντα ὅσο καί στὸν μέλλοντα αἰῶνα. Ἔτσι, ἡ συγχώρεση εἶναι τοποθετημένη στὸ ὄριο τοῦ ὀρίζοντα μεταξὺ τοῦ «νῦν» καί τοῦ «ἀεί».

Ἄν καί δύσκολη, ἡ συγχώρεση εἶναι δύσκολη, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ricoeur, ἐνῶ ἡ δυνατότητα ποὺ ἔχει κάποιος νὰ συγχωρεῖ –ἀλλὰ καί νὰ συγχωρεῖται– γίνεται πιὸ δύσκολη ὅταν ὑπάρχουν κοινωνικὰ τραύματα, συστημικὴ βία ἢ κρατικὸς τρόμος. Οἱ ἄνθρωποι ἐξαφανίζονται, ἀφήνουν ἀγαπημένα τους πρόσωπα δίχως ἐλπίδες νὰ τὰ ξαναδοῦν. Ὅταν ἀπουσιάζει ὁ θάνατος, θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ ὁ Ricoeur, ὁ θρῆνος γίνεταί θλίψη ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ καταπραῖνθεῖ, παρὰ δημιουργικὴ δουλειά. Ὅταν ἀτομικοὶ φάκελοι, γκούλαγκ ἢ παρόμοιες περιπτώσεις, ὅπου ζωὲς θρυμματίζονται, οἱ *desaparecidos* κινδυνεύουν

35. *Memory, History, Forgetting*, σελ. 459, 457.

36. *Memory, History, Forgetting*, σελ. 494.

νά καταδικαστοῦν στήν ἀπόλυτη λήθη, ὁ ἄνθρωπος ἀπογυμνώνεται ἀκόμη καί ἀπό τήν ποιότητα τῆς «ὑπαρξίης του» – τήν ποιότητα τοῦ νά «εἶναι παρών, ζωντανός»³⁷. Πῶς εἶναι δυνατόν νά συγχωρήσει κανεῖς, πολὺ δὲ λιγότερο νά συμφιλιωθεῖ σὲ αὐτὲς τὶς περιστάσεις;

Ἡ μνήμη μπορεῖ νά προσφέρει ἓνα περαιτέρω βῆμα μπροστά – ἀλλὰ μόνον ἓνα. Ἔχουμε τό «Ἠθικό» καθῆκον νά θυμούμαστε τὶς σκληρότητες τοῦ παρελθόντος καὶ τὰ θύματά τους. Συλλέγουμε, καθηκόντως, τὰ ὀνόματα καὶ τὶς ἱστορίες τῶν θυμάτων καὶ φτιάχνουμε *Stolpersteinen*. Ἀλλὰ παραμένουμε πάντοτε στὸ πεδίο τῆς ἀντισταθμιστικῆς δικαιολογίας. Ὁ γραμματικὸς τύπος ποὺ ἐνεργεῖ εἶναι αὐτὸς τῆς ἐντολῆς: «Θυμήσου αὐτό! Μὴν ξεχνᾶς ἐκεῖνο!» Αὐτὲς οἱ ἐντολὲς εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο νά ἐκπληρωθοῦν μὲ τὸ σωστὸ πνεῦμα. Ἡ ὑποχρεωτικὴ μνήμη εὐκόλα ὀδηγεῖται σὲ μία κατάχρηση τῆς μνήμης: ἡ ἀπομνημόνευση τῆς ἐπίσημης ἱστορίας στρέφεται στήν «ὑποχρεωτικὴ» τήρηση τῶν τελετῶν μνήμης. Ἡ ἀκόμη, στήν «κόπωση» τῆς μνήμης, ὅταν π.χ. θυμούμαστε τὴ Shoah ἀλλὰ σπανίως ἐπικαλούμαστε τὴ γενοκτονία τῆς Ρουάντα.

Καμιὰ φορὰ, ἡ λήθη μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ μία πιὸ συνετὴ πορεία δράσης, εἴτε πρόκειται γιὰ μία ὑποχρεωτικὴ συγχώρηση, ὅπως αὐτὴ τοῦ Διατάγματος τῆς Νάντ, εἴτε γιὰ τὴν ἰσπανικὴ *Pacto del olvido*, εἴτε ἀκόμη γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀμνηστία, ὅπως συμβαίνει σχεδὸν παντοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἀνέκδοτες ἱστορίες, ὅπως ἡ γαλλικὴ Vichy, ὁ ἑλληνικὸς ἐμφύλιος πόλεμος, τὸ καθεστῶς τοῦ Φράνκο στήν Ἰσπανία, ἡ ἡ σοβιετοκρατούμενη Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, βρίσκουν, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, τὸν τρόπο νά ἀναδειχθοῦν, ἀκόμη κι ἂν ἔχουν ἀποσιωπηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ἱστορία καὶ τὴ δημόσια μνήμη. Φαντάζομαι αὐτὸ θὰ συμβεῖ στὸ μέλλον καὶ στὴ Ρωσία, παρ' ὅλες τὶς ἐπίσημες προσπάθειες νά ἀντικατασταθεῖ ἡ ἀληθινὴ μνήμη ἀπὸ μία κίβδηλη ἱστορία.

Ὡστόσο, οὔτε ἡ μνήμη τοῦ ὁποιοῦ πιστοῦ ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ μνήμη τοῦ ὁποιοῦ συνεποῦς ἀνθρώπου θὰ μᾶς ἐξασφαλίσει τὸν ἐσχατολογικὸ ὀρίζοντα τῆς καταλλαγῆς. Ἀκόμη καὶ τὰ πιὸ εὐγενῆ ἀνθρώπινα σχέδια γιὰ ἀλήθεια καὶ καταλλαγὴ θὰ ἀποδειχθοῦν βραχύβια, ἔστω κι ἂν στοχεύουν πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση. Ἐδῶ μπορεῖ κανεῖς νά μιλήσει

37. *Memory, History, Forgetting*, σελ. 364.

μόνο για τὴ χάρη, γιὰ τὶς δωρεὲς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποὺ κάθε ἄνθρωπος χρειάζεται ὥστε νὰ εἶναι ἀληθινὰ ἀνθρώπινος, πλασμένος κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ, ὥστε νὰ συμμετάσχει στὴν ἴδια τὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Μαζί με τὴν ταπεινότητα, τὴν ὑπομονή, τὴ δύναμη καὶ ἄλλες ἀρετές, πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει τὴ χάρη τῆς εἰλικρινοῦς καὶ σφοδρῆς ἐπιθυμίας νὰ ἀσχοληθεῖ με τὸ παρελθόν, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ δικοῦ του παρελθόντος, δίχως θυμὸ οὔτε ἀπελπισία. Μετατρέποντας τὴν προστακτικὴ μορφή τῆς «ἐντολῆς» σὲ εὐκτικὴ μορφή ἐλπίδας καὶ ἐπιθυμίας, μποροῦμε νὰ ποῦμε: Γένοιτο!

SUMMARY

By f. John H. Erickson

Em. Professor, St Vladimir's Orthodox Theological Seminary, New York

History and memory: To this pairing, philosopher Paul Ricoeur and others often draw attention to an additional element: Forgetting. The construction of history involves elements of both remembering and forgetting. In every age, including our own, this is a selective process. Especially in Russia and Eastern Europe, where religious identity is closely linked with national, ethnic and cultural identity, the upheavals and social trauma of the past century have encouraged politicians, religious authorities and many others to construct a highly selective historical narrative capable of eliciting wide popular support, but at the expense of memory.

Multiple explanations can be offered for why such narratives are so appealing. Exuberant modern optimism has given way to post-modern anxiety. The instantaneity of real-time technologies has deadened our sense of time and place. Discomfort with the rush of the present moment and uncertainty about the future may lead us to seize on anything that promises stability and order, however lacking in truth and moral substance this may be. Needed now, beyond faithful remembering and prudent forgetting, is forgiveness – a subject that Ricoeur explores in an

epilogue to his study *Memory, History, Forgetting*. Forgiveness, according to Ricoeur, “constitutes the horizon common to memory, history, and forgetting.” Discernment of paths that lead towards this eschatological horizon is not easy. Even the noblest of human projects for truth and reconciliation fall short, though they may point in the right direction. Here we can only speak of grace. Along with humility, patience, fortitude and the other virtues, we must be graced with an honest and unflinching willingness to engage with the past, however painful this may be.